УДК 681.8

И.Ш. Кадыйров

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ МУЗЫКА УЕН КОРАЛЛАРЫ

В данной статье речь пойдет о специфике инструментальной культуры, которая является определяющим фактором в научном познании этнического кода всех народов. На сегодняшний день, вести речь о музыкальных инструментах Западной Сибири крайне трудно. С одной стороны, в традиционной культуре сибирских татар мы можем отметить влияние Восточной музыкальной культуры. С другой стороны, по историческим материалам в инструментальной традиции сибирских татар совершенно не изучены музыкальные инструменты, которые ведут свое начало происхождения и имеют связь шаманской культурой, в частности с народами Алтая, Монголии, Хакасии, Тыва, Калмыкии.

Ключевые слова: инструментальная культура, сибирские татары, музыкальные инструменты, традиционная музыкальная культура, этнический код.

This article is focused on the specifics of instrumental culture, which is a determining factor in the research of the ethnic code of all peoples. Today, talking about musical instruments in Western Siberia is extremely difficult. On the one hand, we can note the influence of Eastern musical culture in the traditional culture of Siberian Tatars. On the other hand, according to historical materials, traditional musical instruments of the Siberian Tatars, that have their origin and connection with shamanic culture, in particular with the peoples of Altai, Mongolia, Khakassia, Tyva, Kalmykia, have not been completely studied.

Keywords: instrumental culture, Siberian Tatars, musical instruments, traditional musical culture, ethnic code.

2019 елның декабрь аенда 1968–1977 елларда Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм тарих институтының фольклор бүлегендә эшләгән һәм соңгы чорда Институт белән хезмәттәшлеген кабат җанландырып җибәргән күренекле музыка белгече Илгиз Шәфыйк улы Кадыйровка 80 яшь тула. Институтта эшләгән дәвердә галим, дистәгә якын фәнни экспедицияләрдә катнашып, Себер татарларының музыка сәнгате буенча уникаль материал туплый, язып алынган җырларны нотага сала, шушы кабатланмас мирасны халыкка җиткерү юнәлешендә дә зур эш башкара. Себер татарларының музыка уен кораллары, үзенчәлекле музыкаль жанрлары турында күпсанлы фәнни мәкаләләре дөнья күрә, бу теманы халыкара конференцияләрдә дә яктырта. Татар халкының төрле йолалар белән бәйле Себер татарларына гына хас булган «могам» дип аталган көйләрен, дастан-җыру үрнәкләрен дә фәнни әйләнешкә Илгиз Кадыйров кертеп җибәрә.

Музыка уен кораллары халыкларның этник һәм тарихи-мәдәни уртаклыгын билгели торган истәлекләр булып торалар. Шуңа күрә аларны өйрәнү зур фәнни әһәмияткә ия.

Көнбатыш Себер төбәгенең уен кораллары турында фикер йөртү әлегә шактый кыен. Чөнки алар бөтенләй сакланмаган диярлек һәм алар турында язма мәгълүматлар да юк дәрәҗәсендә. Ләкин бу хәл музыка уен коралларына ярлылык турында сөйләми. Беренчедән, тормыш-көнкүрештә бүген дә курай, кубыз, гармун һәм скрипка уйнау, төңгер кагу яшәсә, икенчедән, әкиятләрдә һәм өлкән буын кешеләре хәтерендә күптөрле уен кораллары булу турында мәгълүматлар очрый.

«Себер татарларының борын-борыннан, бер яктан, Көнчыгыш музыка культурасы тәэсирен һәм бәйләнешен, икенче яктан, төньяк һәм көньяк күршеләренең шаман культурасын үз эченә алган шактый күптөрле музыка кораллары булган» [Ярмухаметов, Ахметова, 1971, с. 51].

1967 елгы фәнни экспедиция вакытында бараба татарларында төңгер дигән бәреп уйнау-кагу коралы табылды[1]. Аның диаметры 28,5 см, биеклеге 7,5 см. Төңгердә, сирәк булса да, әле дә кагалар. Туй-мәҗлесләрдә, биетү өчен, скрипка яки гармунга кушылып төңгер дә яңгырый.

Эшләнеше белән төңгер алтай халыкларында киң таралган шаман коралларын хәтерләтә. Аларда да (шоорлар, кумандиннар, челканнар, тубалар һ.б.) шаман бубены атамаларының берсе «тунгур» яки «ту- ур»... Һәм ул килеп чыгышы белән монголларныкы дип исәпләнә [Потапов, 1939, с. 86]. Туваларда бу уен коралы – «дүңгүр», ә алтай халыкларында – «түңүр» дип йөртелә.

Төңгерне иләккә охшаган кысага мәче тиресен киереп ясаганнар. Кысаның ян-ягында дүрт урында – икешәр җиз тәңкә. Тире алты җирдән аска тартылып беркетелгән. Уйнаганда җиңел булсын өчен, бармаклар белән тотарга махсус түгәрәк тишек тә бар. Картларның әйтүенә караганда, бу кагып уйнау коралы йола белән бәйле булып, туйларда гына уйналган.

Бу табыш, безнеңчә, кайбер әһәмиятле мәсьәләләрне ачыкларга ярдәм итә алыр иде. Мәсәлән, гарәп илчелеге вәкиле Ибне Фазлан IX гасырда болгарларда кеше күмүне сурәтләп болай язган: «Аның белән бергә кабергә набид һәм (ниндидер) җимеш һәм тунбур урнаштырдылар» [Путешествие..., с. 77]. Шушы уңайдан Мәхмүт Нигъмәтҗанов: «Мөгаен, сүз тикшерелә торган халыкларда булган лютня (тунбур) турында бара», – дип тунбурны кыллы лютняга тиңли [Народная музыка, с. 447]. Әлбәттә, бу нәтиҗә Урта Азия халыкларында киң таралган, чиертеп уйный торган кыллы танбур, тамбур һ.б. булуын күздә тотып ясалгандыр. Югыйсә, әлегә кадәр татар халкында андый исемдәге уен коралы булу-булмавы турында мәгълүматлар очраганы юк кебек.

[1] Төңгерне экспедиция әгъзалары Ф. Әхмәтова һәм Р. Гайнановка Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Яргул авылыннан В. Алиев бүләк иткән. Хәзер ул Институтның халык музыкасы кабинетында саклана. Төңгернең копиясе Татарстан АССР Дәүләт музеена куелды.

Шулай булса да, Себер татарлары төңгере белән IX гасыр тунбуры арасында уртаклык юк дип өзеп әйтергә ярамый. Әмма бу уртаклыкны бәлки иң элек көнчыгыштарак яшәгән төрки халыклардан эзләргә кирәктер? Аларның рухи культуралары да янәшә бит. «Билгеле булганча, безнең крайның аборигеннары, угро-финнар белән якынайган төрки һәм аларга якын кабиләләр көнчыгыштан килгәннәр. Күрәсең, бу борынгы төркиләрнең музыкаль традициясе Идел буе болгарлары музыкасы барлыкка килүдә аерым әһәмияткә ия булгандыр. Монгол, корея, тува һәм татар музыкасының зур бердәмлеге очраклы түгел» [Народная музыка, с. 443]. Шулай икән, тунбурның иң борынгы мәҗүси бабаларыбызның көнчыгыштан – Алтай йортыннан алып килгән уен коралы булуы да ихтимал.

Бер мисал китереп үтик. Калмыкларның тире тартып эшләнгән ике яклы барабаннары бар. Ул «кенкерге» дип йөртелә (чагыштыр: кенкер(ге) – төңгер). Әйтелештәге ошашлык очраклы булмаска тиеш. Заманында калмыклар (төркичә «халимәк» аерылган дигәнне аңлата). Себер татарлары белән янәшә яшәгәннәр. (Калмыклар элек ойратлар дип аталганнар). «XVI гасырда ойратларның бер өлеше Джунгариядән төньякка – Россиянең кеше яшәми торган киңлекләренә – Себергә һәм Урал аръягына китәләр. Ойратлар шунда Обь, Иртыш һәм Тобол ярлары буйлап үзләренең күчеп йөрү урыннарын җәелдергәннәр» [Тритуз, с. 5]. Һәрхәлдә, күчмә халыклар үзләре белән музыка коралларын да йөрткәннәр.

Тунбурның бәреп уйный торган булуына күп кенә халыкларда бу төр уен кораллары исемнәренең [т], [д], [б] авазларына башлануы дәлил була алыр иде (тыйбл, тумыр, табла, топшур, доол, дойра, дарбука, даулпаз һ.б.).

Тунбурның шул ук бубен булу ихтималын Дворхак та әйткән [Путешествие..., с. 148].

Себер татарларында киң таралган бәреп уйный торган тагын бер музыка уен коралы – тип. Ул хәзер кулланылмый.

Тип төңгер кебек туйларда сугылган. «Кияү типсәү[1]» дигән туй йоласы җырының аталышы, күрәсең, аның белән бәйле [Ярмухаметов, Ахметова, 1971, с. 51].

Фәнни экспедицияләрдә Типнең формасы һәм функциясе турында төрле фикерләр тупланды. Мәсәлән, Омск өлкәсе Ишем-Тамак районы Саургач авылында типнең шул ук бубен икәнлеген хәтерлиләр, шул ук районның Илчебага авылыннан З. Хисмәтуллина типнең формасы белән аш казанына, ягъни литаврага охшаганлыгын һәм, балаларны сөннәткә утырткач, «тип сугып» аларга бүләкләр җыелуын хәтерли.

Төмән өлкәсе Вагай районы Күләт авылында балаларны сөннәткә утырту туе булган. Ул вакытта да «тип сугып» җыйган акчаны музыкантларга һәм балаларга бүлеп өләшкәннәр. Шунысы кызыклы, туйда

[1] Типсәү – туйда кияү хөрмәтенә җыр җырлау. Кара: [Тумашева, б. 201].

акча җыю эшенә биючеләр дә катнашкан. Биюче берәрсенең алдына килеп биесә, тегесе акча бирергә тиеш булган. Әптелхәмит бабай Ишметов (Вагай районы Үләртеш авылы, 1900 елгы) типнең зур булуын хәтерли. Анда бернинди дә шыңгырдавык (җиз тәңкә) булмаган[1].

Сорау туа: тип литавра формасында булганмы, әллә бубенга ошаганмы? Бу мәсьәләне ачыклау өчен безгә яңадан күрше халыкларның уен коралларына мөрәҗәгать итәргә кирәк. Формасы, хәтта атамасы белән дә типкә ошаган уен кораллары турында мәгълүматлар шактый. Мәсәлән, элеккеге Томск губернасы Кузнецкий өязе төркиләрендә шаманнарда «тур» дигән уен коралы булганлыгы турында С. Малов язмаларында мәгълүматлар бар [Малов]. Н. Пантусов исә Илий краенда яшәүче таранчиларда литаврага ошаган тебиль – баз дигән уен коралы турында язып калдырган [Таранчинские песни]. Ә менә үзбәк халкының дойрасын хәтерләткән «дап» уйгырларда бубен хезмәтен үти икән. Чечен-ингушларда биегәндә киң кулланылган тэп гадәттәге бубен төзелешендә. Дагстанда да тэп бар. Ул агач кысадан тора һәм аның эченә кыңгыраулар һәм металл балдакчыклар эленә. Шул ук Дагстанда кечкенә керамик литавралар – типлипито бар. Грузиннарда ул диплипитом дип йөртелә [Атлас музыкальных..., б. 110, 111, 48].

Санап кителгән мисалларда типкә охшаш уен кораллары бубенны хәтерләтә. Себер татарларында да күп очракта ул шул формададыр. Мәсәлән, урам буйлап «кияү типсәп» килгәндә сугылган тип, әлбәттә, бубен кебектер. Югыйсә, аш казаны кадәр зур уен коралын күтәреп җырлап бару уңайсыз булыр иде.

Типнең кайбер төбәкләрдә литаврага ошаган формалары булуы да хактыр. Аларның, бәлкем, монголларда киң таралган литавралар белән бәйләнеше булган. «XIII гасырның атаклы венециан сәяхәтчесе Марко Полоның китабыннан монголларның хәрби походлар яки сугышлар алдыннан күмәк җырлаулар үткәрүе мәгълүм. Ул барабаннар һәм литавралар тавышы астында барган» [Монголия...].

Бараба татарларының тагын бер музыка уен коралы – ятыган булуы турында да фаразлар бар. «Ятыган турында (лежачая арфа) һәм алтмыш кыллы ай тумбра (шестидесятиструнная домбра в виде полумесяца), бәлки икесе дә бер үк нәрсәдер?! Бу турыда без себер татарлары әкиятләреннән генә белдек» [Ярмухаметов, Ахметова, 1971, с. 51].

Ятыганның бараба татарларында яшәү ихтималын ике дәлил куәтли алыр иде. Беренчедән, мондый уен коралы күрше халыкларда киң таралган булса, икенчедән, шушы уен коралына кушылып сөйләнергә мөмкин «Кузы Көрпәч һәм Баянсылу» дастаны бар. Һичшиксез, әле күптән түгел генә бу дастан чичәннәр тарафыннан көйләп әйтелгәндер (күрше казакълар аны шулай әйтәләр дә) [Ерзакович]. Чөнки бүген дә мәшһүр дастанның көйләп әйтелә торган кайбер өзекләре сакланып калган һам алар халык арасында (дастаннан аерылган хәл-

[1] 1971 елгы экспедиция материалларыннан.

дә) мөстәкыйль җыр формасына күчә башлаганнар (җырчылар исә үзләре дастанның эчтәлеген якынча гына беләләр).

Чичәннәр[1] исә Себер татарлары арасында булган. Мәсәлән, Төмән өлкәсе Вагай районы Тугыз авылы сөйләмендә «цицән» – җырга оста, җырга бай кеше. «Әүүәл саманта бәйетләргә цицән булганнар» [Тумашева, б. 219].

Инде ятыганның күрше халыклардагы нөсхәләренә килгәндә, А.В. Андрианов шушындый ук уен коралын барабалардан ерак булмаган минусин татарларында (хакасларда. – *И.К.*) тапкан. Аның аңлатуынча, «Чатыган – төбе буенча биш-алты бакыр кыл тартылган, әйләндереп салынган озын һәм тар тагарак кебек. «Ансыз бер улус та яшәми. Чатыганның кылларын чиертеп нинди дә булса бер батырның баштан үткәннәре турында речитатив хикәят сөйлиләр» [Андрианов, с. 523; Аджинджал, с. 505].

Шулай ук, джатыган һәм кобысның кизил татарларында да булуы мәгълүм [Князь Костров, с. 149]. Д.А. Клеменц язганча, «кизиллар әле дә үзләренең кайчандыр Ишем һәм Тобол буенда яшәгәннәрен хәтерлиләр» [Потапов, с. 89]. Моның булуы бик мөмкин. Чөнки «Себер ханлыгы таркалу җирле халыкның күчеп утыруына сәбәп булган. Себер татарларының төрки телле бер төркеме көнчыгышка күчеп китә, бу турыда XVII гасыр тарихи актларының документларга нигезләнгән хәбәрләре бар» [Потапов, с. 89].

Калмыкларга күз салыйк. Аларда «ятга (ятха) – һәрберсе аерым терәккә беркетелгән металл кыллы гөслә» [Тритуз, с. 89].

Хакасларның чатханнары турындагы соңгы мәгълүматларга тукталып үтик. «Чатханга кушылып борынгы җырлар һәм былиналар башкарыла. Ул күп кыллы, анда чиертеп уйныйлар. Чатхан агачтан эшләнә һәм төбе өскә әйләндерәп куелган тагаракка охшаган. 7–8 эчәге яки җиз кыллар тагаракның бөтен буена тартыла. Аларның астына сарыкның умыртка сөягеннән эшләнгән күчеп йөри торган терәк куялар. Терәкнең ничек күчеп йөрүенә карап, һәр кыл төрле югарылыкта тавыш бирә. Күчеш вакытында чатханның көйләнеше (настройка) үзгәрә. Бу үзгәреш я төрле ладларда язылган көйләрне, я былиналарны башкарганда сюжет алмашуга карап эшләнә» [Атлас музыкальных…, с. 139].

---

[1] Чичән дип аталган кеше хәзер үзе түгел, хәтта әлеге сүз үзе дә кулланыштан төшеп, авыз иҗатында гына калып бара... Казакъларда шешен, башкортларда сәсән йөри... Чичән сүзе элек сүз остасы дигәнне дә, җыручы-импровизатор дигән мәгънәне дә аңлаткан. Димәк, ул – һәр ике профессияне үзендә бергә җыйган кеше, борынгы халык шагыйре. Чичән җыручы буларак ничек иҗат итә соң? Иң элек ул шигырьне язып та, сөйләп тә чыгармый, аның кулында думбра була, ул шуның кылларында күтәренке, ярым көйле авазлар белән безгә тотрыксыз тезмә чыгарып сөйли... Ул борынгы халык җыр дастаннарының күбесен күңелдән әйтә, аларның шигъри алымнарын, сюжет һәм мотивларының һәр очракта ничек сайланылышын, төзелеш, композициядәге йолаларын алдан белә [Татар халык мәкальләре, б. 63–66].

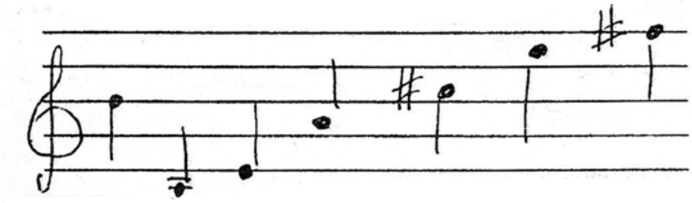

Чатхан кыллары түбәндәге тавышларга көйләнә:

Бу тавышлар рәтендә пентатоника лады теориясендә кабул ителгән биш төр дә бар. 2–3 нче кыллар арасында – квинта һәм 3–4 кыллар арасында кварта интерваллары булу башкарыла торган эпик әсәрләрдә бу актив интервалларның зур урын тотуын күрсәтә.

Хакасларның күршесе тофаларда хакас чатханына тиңдәш 6 тимер кыллы чаттыган бар. Аны тез башына куеп чиертеп уйныйлар [Атлас музыкальных…, с. 139].

Тувалыларның чадаганы да хакасларныкына охшаш [Атлас музыкальных…, с. 140]. Монда да җиде кыл. Аның тавышлар рәте:

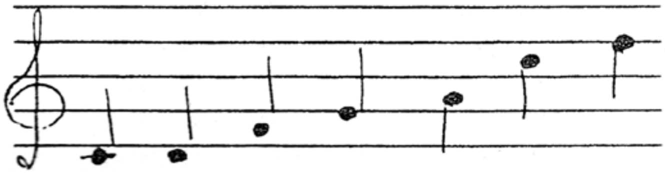

Тезгә куеп уйный торган ятаган формасындагы лирада уйнаучы (Leierspieler) вогул (манси. – *И.К.*) рәсемен «Вогул һәм остяк көйләре» дигән хезмәттә табарга мөмкин. Шунда ук чирек айга ошаган 9 кыллы арфада уйнаучы (Harpenspie1er) рәсеме дә бар [Wogulische, p. XXXVIII–XXXIV]. Аларда, сирәгрәк булса да, «аккош» («лебедь») – 9 яки 13 кыллы арфа очрый икән [Народы Сибири, с. 605][1].

«Бу арфа – почмаклы арфа (угловая арфа) тибындагы чиертеп уйный торган күпкыллы уен коралы». Шундый ук төзелешле арфа мансиларда кулланыла [Атлас музыкальных…, с. 146]. Алар тавышы астында, сирәк булса да, былиналар сайлана (мансиларның биш кыллы цитрасы шул ук булса кирәк) [Народы Сибири, с. 605].

Күрше-тирәдәге халыкларның музыка уен коралларына экскурс ясау ятыганның себер, төгәлрәк әйткәндә, бараба татарларында булуына шик калдырмый. Тик, безнеңчә, ятыган һәм «алтмыш кыллы ай тумбра» – икесе ике уен коралы. Шунысы ачык – ятыган тезгә куеп яткырып уйный торган тагарак рәвешендә.

---

[1] Хантыларның барабалар белән бәйләнеше турында Л. Лянг болай язган: «Бу нәсел (барабалар. – *И.К.*), ихтимал, үзләренең гадәттәге тору урыннары – Обь елгасы буендагы остяклардан килеп чыкканнар, чөнки ике нәсел да шайтанга табына. Кара: [Катанов, б. 5].

Ә инде чыңнары бары тик әкияттә генә калган «алтмыш кыллы ай тумбра» – (бәлки ул чынлыкта алты гына кыллы булгандыр, әкиятләрдә күпертү еш очрый торган күренеш) ярымай рәвешендә. Димәк, ятыган һәм тумбра формалары, уйналу ысуллары белән бер-берсеннән аерылалар. Бу бер. Икенчедән, ярты айга ошаган тумбраның килеп чыгышы җәя белән бәйләнмәгәнме? Һәрхәлдә, «кыллы музыка коралларының, шул исәптән, арфаның да бау тартылган җәядән килеп чыгышы турында фикер гаять киң таралган» [Садоков, б. 58]. Җәянең исә б. э. к. 5000 еллар тирәсендә неолит чорында Байкал буенда яшәүче кабиләләрдә булганлыгы мәгълүм [Окладников, с. 396–398].

Думбраның (тумбра) тормыш-көнкүрештән төшеп калуына күп тә түгелдер. Мәсәлән, туй йоласы «Күч кырында»[1] ул болай искә алына:

Думбраны ла чиртә лә, чиртә
Булдым бакшы[2], булдым бакшы.
Ай, күп халыкның арасында
Булдым яхшы, майҗан иман.

Думбра (домбра, думбрах һ.б.) – казакъ, башкорт, калмык, үзбәк һәм таҗик халыкларында шактый киң таралган музыка коралы. Алар төзелешләре белән бер-берсеннән артык аерылмыйлар – барысы да ике кыллы, ә кыллар кварта итеп көйләнгәннәр (квартовый строй) [Атлас музыкальных…, с. 57, 132, 58, 134, 119, 125].

Шунысы ачык, думбрада, шул исәптән, Себер татарлары думбрасында да, чиертеп уйныйлар. Аның формасы һәм кыллар саны мәсьәләсен, киләчәк эзләнүләрне күздә тотып, ачык килеш калдырабыз. Себер думбрасының төньяк күршеләр – мансиларның тугыз кыл тарткан почмаклы (ә себер татарларында ярымай рәвешле) арфасына да, көньяк күршеләре – казакълардагы мәшһүр ике кыллы думбрага да охшавы мөмкин. Чөнки берничә халыкта төрле рәвештәге уен кораллары бер үк исем белән аталып йөртелү очраклары бар. Мәсәлән, кубыз – казакъларның ике кыллы уен коралы, татарларның авызга кабып өреп уйный торган варганы. Кубос – чувашларның гармуны.

Себер киңлекләрендә курай тавышы да еш яңгыраган. Г. Курманов, И. Сөләйманов, К. Хәбибуллин аны әле дә курадан ясап уйныйлар. Алар әйтүенчә, элегрәк курайны бик күп ясаганнар. Ш. Курманов исә туйларда бик еш курайда уйнаганнарын хәтерли. Тик шунысы бар – курай турында башка этник төркемнәрдә аз хәтерлиләр (мәсәлән, том татарлары һәм калмыкларда). Бу табигый дә. Чөнки курай күбрәк терлекчелек белән шөгыльләнгән күчмә халыкларда була[3].

[1] Җыр Төмән өлкәсе Ялутор районы Исәт авылында 1903 елгы Шәңгәрәев Әхмәттән язып алынды (1970 елгы экспедиция материаллары).

[2] Бакшы – туйларда музыка уйнаучы (хәзер сөйләнми). Кара: [Әхмәтов, б. 58]. Үзбәкләр дастан башкаручы һәм да думбрачыларны бахши дип йөртәләр. Кара: [Кароматов, с. 37].

[3] «Курай терлек асрап яшәү хаҗәтләреннән килеп чыккан бик борынгы хәбәр бирү (сигнальный) коралы». Кара: [Лебединский, с. 8].

Курайның аталышы казан татарларында, башкортларда һәм себер татарларында бер үк төрле. Башкорт халкында исә курайда уйнау осталыгы профессиональ югарылыкка күтәрелә. Күрәсең, моңа башкортларның үзенчәлекле тормыш-көнкүреш шартлары сәбәп була. «Башкортстан территориясендә күп үсә торган эче куыш үсемлектән уйнаучыларның үзләре тарафыннан ясала торган курай (русча: «дягель», яки «дудник») башкорт халкының бөтен тарихы буена аның милли музыка инструменты булып килгән һәм килә» [Башкорт халк..., б. 11].

Курай Казан татарларында да гаять киң таралыш алган һәм халыкның борынгы милли уен коралы булып санала[1]. Хәтта бу турыда табышмаклар да бар:

Урманда кистем,
Эчен-бавырын уйдым,
Кабыргасын ике тиштем,
Әби көен ишеттем.
(«Өрәңге курай»)
[Татар халык табышмаклары, б. 388–389].

Иделдән алып Обька кадәр җәелгән зур киңлектә төзелеше һәм аталышы бер булган курай бары тик шушы халыкларда гына сакланганмы?

Монголлар иҗатына күз салыйк. «Илнең көнбатыш районнарында чатыр чәчәкле үсемлектән ясалган вертикаль флейта-цуурда уйнау осталары программ эчтәлекле пьесаларны искитәрлек итеп башкаралар» [Смирнов, б. 241–242] икән.

Кыргызларда, мәсәлән, элек-электән казакъ сыбызгысы һәм башкорт курае белән бер үк типтагы чоор бар. «Чоор» термины Урта Азиядә кыргызларга гына түгел, Себернең көньягындагы кайбер халыкларда да очрый» [Виноградов, с. 10–11]. «Алтай халыкларында башкорт кураена охшаш ләкин ян-ягы тишексез озынча флейта тибындагы шоор бик борынгы уен коралларыннан санала. Анда, нигездә, көтүчеләр уйный. Шоор эче куыш кәүсәле кипкән үсемлектән ясала [Параев, с. 11–12].

Күренә ки, курай – нинди дә булса бер генә халыкның милли хәзинәсе түгел, ә төрки телле халыкларда һәм монголларда киң таралган музыка уен коралы. Безнеңчә, аларның аталышлары да бер-берсенә якын: кур(ай) – цуур(ай) – чоор – ноор. Курай, шул исәптән себер татарлары курае да, иң борынгы уен кораллары рәтенә куелырга тиеш.

[1] Кара: [Мусин, 1946]. «Курай башкортларда яки татарда гына түгел, шулай ук, үзбәкләрдә, кытайларда, бурят-монголларда, чувашларда бар. Татар, башкорт курайларының һәм әле әйтелеп киткән халыкларның өреп уйнала торган музыка коралларының, һәммәсенең дә дип әйтерлек, рәвешләре, тышкы кыяфәтләре, хәтта авазларының чагылышлары (темпы) бер-берсенә бик охшый, ләкин алар конструкциядә һәм тотып уйнау тәртипләрендә (хватка) бер-берсеннән нык аерыла... Шунлыктан курайны башкорт яки татар халыкларының музыка коралы дип кенә карау ялгыш», – дигән нәтиҗәгә килә И. Мусин.

Беренчедән, атамалары охшаш һәм бер үк сыйфатлы уен коралының кардәш халыкларда таралуы бу халыкларның кайчандыр бергә яшәүләрен дәлилли. Икенчедән, археологларның безнең өчен аеруча әһәмиятле бер ачышы бар: б. э. к. III меңьеллыкның икенче яртысында, II меңьеллыкның башында Байкал күле тирәсендәге халыкларда уйнау өчен махсус тишекләр уелган бер көпшәле сөяк флейталар һәм «Пан флейтасы» булган [Окладников, с. 396–398].

Себер татарларының уен кораллары болар белән генә чикләнми.

Омск өлкәсе Тусказан авылында үзен төп бохаралы дип атаган 80 яшьлек Ш. Курманов «колотушка белән бәреп уйный торган чәмбәрдә булуын хәтерли. Формасы белән төңгергә охшаган. Аңа бозау тиресе тартканнар. Ян ягында боҗралары бар. Муллалар бу уен коралында уйнауны тыйганнар, бары тик балаларны сөннәткә утырткан вакытларда гына уйнарга рөхсәт бирелгән. Бу очракта дин әһелләренең музыканы үз кирәкләрендә файдалануы сизелә. Күрәсең, мәҗүси йолалар белән бәйләнгән бәреп уйнау коралларын юкка чыгару яки тыю мөмкин булмаган[1].

Ш. Курманов икенче бер уен коралы – цимбал турында белә. Билгеле, ул хәзер сакланып калмаган. Цимбал өстәл озынлыгында булып, аңа 50 дән артык кыл тартканнар. Йөзем җимеше яки кызыл агачтан эшләнгән кечкенә таяк белән бәреп уйналган. Әле күптән түгел Чүплекүл авылының Хәйбулла атлы кешесе цимбалда скрипкага кушылып уйнаган.

Бу уен коралы турында башка урыннарда белмиләр диярлек. Бәлкем аны бу якларга үзләрен бохаралылар дип йөртүче үзбәк һәм таҗиклар алып килгәннәрдер. Чөнки үзбәкләрдә килеп чыгышы белән бик борынгы чорга караган цимбал тибындагы бәреп уйный торган кыллы чангта бар.

Әдәбият

Wogulische und Ostjakische Melodien. Helsinki, 1937.

Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969.

Андрианов А.В. Айран в жизни минусинских татар // Записки ИРГО по отделению этнографии. XXXIV т., С. 523.

Атлас музыкальных инструментов народов СССР. М. 1963.

Башкорт халк йырзары. Уфа, 1954.

Виноградов В. А.В. Затаевич и киргизская народная музыка // А.В. Затаевич. Киргизские инструментальные пьесы и напевы. М., 1971. С. 10–11.

Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. Алма-Ата, 1966.

Әхмәтов В. Тобол-Таман татарлары диалекты // Совет мәктәбе. 1940. № 2–3. Б. 58.

[1] Музыка-җырга каршы көрәшүдә Себердәге дин әһелләренең үз араларында бердәмлек булмаган. Мәсәлән, Яуштә авылында (Томск өлкәсендә Чәкә мулла (Җәләлетдин Кучкильдинов) туйларда үзе скрипка уйнап йөргән. Өч малае да төрле музыка коралларында уйный белгәннәр. Мулла лекарьлык иткән, уколлар ясарга хәтта шприцлары булган. (Яуштә авылыннан Маннапова Сәрвәр (1905) һәм Абытай авылыннан Әбелбохаров Якуптан (1898) язып алынган материаллар. 1969 елгы экспедиция).

Кароматов Ф. О локальных стилях узбекской народной музыки. «Музыка народов Азии и Африки». М., 1969.

Катанов Н.Ф. Известия Лоренца Лянге 1716 года о Сибири и сибирских инородцах. Тобольск, 1905.

Князь Костров. Кизильские татары. «Москвитянин», М., 1854.

Лебединский Л.Н. «Башкирские народные песни и наигрыши». М.: «Музыка», 1965.

Малов С. Несколько слов о шаманстве у турецкого населения Кузнецкого уезда Томской губернии // Живая старина. Год 18. Вып. 2–3. 1909. С. 38–41.

Монголия (Улан-Батор). 1970. № 7.

Народная музыка. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.

Народы Сибири. М. –Л., 1956.

Окладников А.П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья // МИА. 1950. № 18. Б. 396–398.

Параев А.П. Алтайские народные музыкальные инструменты. Горно-Алтайск, 1963.

Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л.: Наука, 1969. 196 с.

Потапов Л.П. К семантике названий шаманских бубнов у народностей Алтая // Советская тюркология. 1970. № 3. Б. 86–93.

Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. М.; Л., 1939.

Садоков Р.Л. Музыкальная культура древнего Хорезма. М.: Наука, 1970.

Смирнов Б. О мелосе монгольской народной песни. «Музыка народов Азии и Африки». М., 1969.

Таранчинские песни. Собраны и переведены Н.Н. Пантусовым. Записки ИРГО по отделении этнографии. XVII том, 1 вып. СПб., 1890.

Татар халык мәкальләре / җыючы һәм төзүче Н. Исәнбәт. 1 т. Казан, 1959. Б. 63–66.

Татар халык табышмаклары / җыючы һәм төзүче Н. Исәнбәт. Казан, 1970.

Тритуз М.Л. Музыкальная культура Калмыцкой АССР. М.: Музыка, М., 1965.

Тумашева Д.Г. Язык западносибирских татар. Казань, 1961.

Ярмухаметов Х.Х., Ахметова Ф.В. Некоторые итоги и задачи собирания и изучения фольклора Сибирских татар // Тезисы докладов итоговой научной сессии за 1970 г. Казан, 1971. Б. 51.

Кадыйров Илгиз Шәфыйк улы,
музыка белгече, Татарстан Республикасының
Атказанган мәдәният хезмәткәре